

Steun Voor Referenda Na de Referendumuitslag: Euforie Bij de Winnaars, een Kater Voor de Verliezers?¹

In de meeste Westerse democratieën bestaat grote steun voor referenda onder burgers. In een referendum kan echter niet iedereen zijn of haar zin krijgen: waar referenda leiden tot voldoening bij winnaars van een referendum, blijven verliezers mogelijk achter met gevoelens van teleurstelling. Het is onduidelijk of deze verschillen tussen winnaars en verliezers een effect hebben op hun steun voor referenda. Op basis van publieke opiniedata rondom referenda in Beieren (Duitsland), Finland en Nederland, laat dit onderzoek zien dat een nederlaag in een referendum het draagvlak voor referenda kan verminderen. Ondanks hun ‘referendumkater’, blijven verliezers echter overwegend positief over referenda. Winst in referenda leidt niet per se tot meer steun voor het instrument, maar de steun voor referenda was onder winnaars voorafgaand aan hun zege al zeer hoog.

Keywords: directe democratie, referenda, winnaars en verliezers, publieke opinie

In de afgelopen jaren deden referenda, zoals het Brexit-referendum in het Verenigd Koninkrijk en het Nederlandse referendum over het EU-associatieverdrag met Oekraïne, flink wat stof opwaaien (Hendriks et al., 2017, p. 9). Het Brexit-referendum in juni 2016 verdeelde het Verenigd Koninkrijk in *leavers* en *remainers*, waarbij 52 procent van de Britten voor uittreding uit de Europese Unie stemde. Waar de uitslag van het referendum met feestvreugde werd onthaald door voorstanders van een vertrek uit de EU, leidde dit tot grote onvrede en teleurstelling bij tegenstanders van een Brexit. Volgens sommige *remainers* was de campagne niet eerlijk verlopen en gaf de uitslag geen goed beeld, omdat slechts een nipte meerderheid voor een Brexit koos en onder andere jongeren minder vaak hun stem uitbrachten. Vanaf dag één na het referendum riepen enkele tegenstanders op de beslissing ongedaan te maken en een nieuwe stemming over het EU-lidmaatschap te organiseren. Als gevolg van de politieke chaos rondom de Brexit-onderhandelingen, zetten in oktober 2018 honderdduizenden Britten hun wens om de Brexit te herzien kracht bij met een grote protestmars in de straten van Londen (Mohdin, 2018).

In Nederland drukte het Oekraïnerreferendum, gehouden in april 2016, een belangrijke stempel op de politieke en maatschappelijke discussie over de wenselijkheid van referenda (Hendriks et al., 2017, p. 9; Van der Meer, 2017, p. 94). In de nasleep van dit referendum, waarbij meer dan zestig procent van de stemmers het associatieverdrag tussen de EU en Oekraïne verwierp, lijkt het animo voor referenda bij een aantal politieke partijen behoorlijk te zijn verdampt. D66, GroenLinks en de PvdA, jarenlang de belangrijkste pleitbezorgers voor introductie van het referendum op nationaal niveau (Michels, 2009), wensten niet langer hun voorstel voor invoering van correctieve, bindende referenda te verdedigen in de Tweede Kamer. Tegelijkertijd maakte het kabinet-Rutte III een einde aan de mogelijkheid voor het organiseren van raadgevende referenda, waarbij uitgerekend een minister van binnenlandse zaken van D66-huize de verantwoordelijkheid droeg om de intrekking van de referendumwet door de Tweede en Eerste Kamer te loodsen.

Het debat over referenda kent uitgesproken liefhebbers en critici. Voor liefhebbers is het referendum een nuttige aanvulling op de democratie of zelfs 'de redding van de democratie', terwijl critici onder meer vrezen dat het referendum de 'bijl aan de wortel' is van de representatieve democratie of de weg plaveit voor 'een tirannie van de meerderheid' (Hendriks et al., 2017, pp. 14-17;

'Wat doet deze tegenstelling tussen winnaars en verliezers met hun opvattingen over referenda? Heeft een nederlaag in het referendum negatieve gevolgen voor de referendumsteun van verliezende kiezers?'

Van der Meer, 2017, pp. 92-95). Opinieonderzoeken in Westerse democratieën laten herhaaldelijk zien dat vaak grote meerderheden van kiezers voorstander zijn van het referendum (Donovan & Karp, 2006; Leiniger, 2015). Uit de Legitimitetsmonitor Democratisch Bestuur 2015 (Hendriks et al., 2016, pp. 31-32) blijkt dat ook in Nederland het referendum gedurende meerdere decennia op steun kan rekenen van een meerderheid van 65 tot 80 procent van de bevolking.

Gelet op de impact en controverses als gevolg van recente referenda, zoals de twee bovengenoemde voorbeelden, is echter de vraag wat de uitslag van een referendum doet met de steun van burgers voor deze vorm van direct-democratische besluitvorming. Een referendum maakt burgers tot winnaars of verliezers. Zeker als het gaat om zaken als EU-lidmaatschap, onafhankelijkheid of andere cruciale beslissingen, kan de uitslag van een referendum grote voordelen opleveren voor burgers die voor de meerderheids optie hebben gestemd (de 'winnaars'). De 'verliezers', burgers met een voorkeur voor de optie met de minste stemmen, houden echter een bittere nasmaak of zelfs vrees voor de toekomst over aan de referenduitslag – zie de protestmars tegen de Brexit in Londen.

Wat doet deze tegenstelling tussen winnaars en verliezers met hun opvattingen over referenda? Heeft een nederlaag in het referendum negatieve gevolgen voor de referendumsteun van verliezende kiezers? En worden winnaars na hun overwinning juist positiever over referenda? Bestaat er zoiets als 'referenda-euforie' of 'referendumkaters'?

Binnen de politicologie is al veel onderzoek gedaan naar de effecten van winst en verlies bij verkiezingen op verschillende opvattingen van burgers. De zogeheten winner-loser gap of 'winnaar-verliezerskloof' is onderzocht voor tal van indicatoren bij verkiezingen in tal van landen. Het beeld is daarbij opvallend consistent: na afloop van de verkiezingen oordelen de stemmers van een winnende partij of (presidents)kandidaat positiever over de democratie, terwijl aanhangers van de verliezende partij

'In een democratie kan niet iedereen altijd zijn of haar zin krijgen: binnen democratieën is het daarom cruciaal hoe verliezers omgaan met hun verlies bij politieke besluitvorming'

of kandidaat na hun nederlaag vaker ontevreden zijn met de democratie en minder vertrouwen hebben in de eerlijkheid van de verkiezingen (voor een overzichtswerk, zie: Anderson et al., 2005). Over de effecten van winst en verlies in referenda is – op een enkele studie over de effecten op politieke steun na (Marien & Kern, 2018) – echter weinig bekend. Wat winst en verlies in een referendum specifiek doen met steun voor besluitvorming via referenda, is nog niet eerder onderzocht.

Waar recente referenda een duidelijke weerslag hadden op het politieke en maatschappelijke debat over de wenselijkheid van referenda, heeft dit onderzoek als doel om de gevolgen van winst en verlies in referenda voor steun onder burgers voor het referendum in beeld te brengen. Het beantwoordt daarvoor de volgende vraag: *In welke mate heeft winst en verlies in referenda gevolgen voor de steun voor het referendum onder burgers?*

Om deze vraag te beantwoorden, combineert dit onderzoek theoretische inzichten uit de politicologische literatuur over winnaars en verliezers met enquêtedata rondom twee EU-gerelateerde referenda in Nederland, een referendum over EU-toetreding in Finland en een referendum op deelstaatniveau in Beieren (Duitsland). Belangrijk om te vermelden is dat het hierbij gaat om zogenaamde multiple-wave survey data, waarbij dezelfde groep respondenten zowel voorafgaand als na afloop van het referendum naar hun steun voor besluitvorming via referenda is gevraagd. Dit maakt het mogelijk om veranderingen in de opinie van burgers als gevolg van het referendum in kaart te brengen, wat zeer bruikbare informatie is om uitspraken over de effecten van referenda empirisch te ondersteunen (zie o.a.: Daniller, 2016; Esaiasson, 2011; Singh et al., 2012).

Met beantwoording van deze vraag levert dit onderzoek een nieuwe en aanvullende kijk op het wetenschappelijke debat over de steun voor referenda. Veel onderzoeken tonen aan dat burgers meer directe zeggenschap via referenda verwelkomen (o.a.: Bengtsson & Mattila, 2009; Bowler et al., 2007; Donovan &

Karp, 2006). Ondanks dat het gebruik van referenda wereldwijd sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw fors is toegenomen (Qvortup, 2017), is nog onduidelijk wat de ervaringen van burgers met referenda betekenen voor hun steun voor referenda. Dit onderzoek verschaft hiermee inzichten over de duurzaamheid en stabiliteit van publiek draagvlak voor referenda.

Vanuit maatschappelijk oogpunt is bestudering van de effecten van winst en verlies in referenda op referendumsteun eveneens relevant. In een democratie kan niet iedereen altijd zijn of haar zin krijgen: binnen democratieën is het daarom cruciaal hoe verliezers omgaan met hun verlies bij politieke besluitvorming. Het is immers van groot belang voor de legitimiteit en stabiliteit van democratische instituties, zoals referenda, dat zij op steun en instemming kunnen blijven rekenen van verliezers, ondanks hun teleurstelling over de uitkomst van een referendum (cf. Anderson et al., 2005, p. 7; Blais & Gélinau, 2007, p. 427). Dit onderzoek brengt in beeld in hoeverre dit voor referenda een punt van zorg is.

De opbouw van dit artikel is als volgt. Allereerst biedt het artikel een beknopt overzicht van de wetenschappelijke literatuur over winnaars en verliezers bij verkiezingen en referenda. Vervolgens worden de methoden, casussen en data van dit onderzoek besproken, waarna de presentatie van de belangrijkste bevindingen en de conclusies volgen. Het blijkt dat een nederlaag in een referendum negatieve consequenties kan hebben voor referendumsteun onder verliezers, terwijl winst in referenda niet per se leidt tot meer steun voor referenda onder winnaars. Ondanks hun mogelijke 'kater' na een referendum, blijven verliezers gemiddeld genomen echter positief over referenda.

1. Winst en verlies in verkiezingen en referenda

Hoewel de effecten van winst en verlies in referenda nauwelijks onderzocht zijn, is er veelvuldig onderzoek gedaan naar de gevolgen van winst en verlies in verkiezingen voor de houdingen van burgers tegenover het openbaar bestuur, de democratie en tal van politieke instituties (o.a. Anderson et al., 2005; Anderson & LoTempio, 2002; Nadeau & Blais, 1993; Esaiasson, 2011). Voor tal van indicatoren – van onder andere politiek vertrouwen en tevredenheid met de democratie tot steun voor algemene democratische principes – blijkt dat een stem een winnende partij of kandidaat

bij verkiezingen een positief effect heeft op de opvattingen van kiezers, terwijl steun voor het verliezende kamp leidt tot negatievere percepties over politiek en democratie bij kiezers. Daarnaast resulteert een verkiezingsnederlaag in een grotere steun van burgers voor veranderingen en hervormingen van het huidige systeem. Empirisch onderzoek is hierin opvallend eenduidig: verschillen tussen winnaars en verliezers zijn vastgesteld voor tal van democratieën, hoewel de effecten van winst en verlies beduidend kleiner zijn in landen met een lange democratische traditie (Anderson et al., 2005, pp. 47-49) en landen met een consensusmodel van democratie, waar de verliezende partijen bij verkiezingen een relatief grotere kans hebben om invloed uit te oefenen op het beleid via coalitieregeringen of compromissen (Anderson & Guillory, 1997, pp. 77-79).

Verschillen tussen winnaars en verliezers zijn niet geheel opmerkelijk. Vanuit een beleidsperspectief is de kloof te verklaren door het feit dat ‘winnaars’ eerder mogen verwachten dat hun beleidsvoorkeuren worden omgezet in beleid, waardoor ze blijer en tevredener zullen zijn over de democratie dan verliezers (Anderson et al., 2005, p. 3). Daarnaast zijn de effecten van verkiezingswinst en -verlies in grote mate psychologisch te verklaren: het voelt nou eenmaal fijn om bij de winnaars te behoren. Waar winst tal van positieve emoties oproept, gaat verlies gepaard met negatieve gevoelens, zoals verdriet, teleurstelling of zelfs woede (Singh, 2014, pp. 309-310; Singh et al., 2012, pp. 202). Vergelijk het met een voetbalwedstrijd: fans van het winnende team zullen na afloop positiever oordelen over de wedstrijd dan fans van de verliezers. De aanhangers van de verliezende ploeg hebben waarschijnlijk minder lol beleefd aan de wedstrijd en zullen sneller geneigd zijn kritiek te hebben op de scheidsrechter en sommige van zijn beslissingen. In het ergste geval kan verlies ertoe leiden dat fans zich afkeren van het voetbalspel. Zulke psychologische effecten blijven niet beperkt tot het voetbalstadion, maar werken bijvoorbeeld ook door op verkiezingsdag (Singh, 2014).

Terwijl er meermaals onderzoek is gedaan naar de effecten van winst, verlies en niet-stemmen in verkiezingen voor verscheidende politieke opvattingen en houdingen, zijn deze effecten nauwelijks onderzocht voor referenda. Een al eerder genoemde uitzondering vormen Marien en Kern (2018): voor een lokaal referendum in België onderzochten zij wat winst en verlies betekenen voor de tevredenheid van burgers met het lokale beleid, hun politiek vertrouwen en hun oordeel over het functioneren van de democratie. Na

afloop van het referendum bleek dat de winnaars over deze zaken positiever waren geworden, terwijl er nauwelijks verschuivingen waren in het oordeel van verliezers. Het is nog niet onderzocht wat winst en verlies in referenda doen met de steun voor het referendum als besluitvormingsinstrument. Op basis van het onderzoek van Marien en Kern (2018) en de literatuur over winnaars en verliezers bij verkiezingen, zijn de verwachtingen van dit onderzoek dat winst in referenda leidt tot meer steun voor referenda en dat verlies in referenda leiden tot minder steun voor het referendum.

2. Methodes

Veel onderzoek naar de politieke opvattingen van electorale winnaars en verliezers maakt gebruik van gegevens uit cross-sectionele enquêtes, gehouden kort na afloop van een verkiezing. Op basis van deze nameting berekenen onderzoekers de ‘winnaar-verliezerskloof’ om uitspraken te doen over de effecten van winst en verlies bij verkiezingen. Een nameting vertelt echter niets over opvattingen van kiezers voorafgaand aan de verkiezing of het referendum. Om daadwerkelijk veranderingen in opvattingen te kunnen meten na een stembusgang, verdient het de voorkeur om gebruik te maken van enquêtedata die metingen bevatten van zowel vlak voor als vlak na een verkiezing of referendum (Daniller, 2016, p. 158; Esaiasson, 2011, p. 104). Dit onderzoek zal daarom gebruikmaken van een ‘pre-meting-post-meting’ design. Het is daarbij belangrijk om op te merken dat dit onderzoek daarmee niet daadwerkelijk causaliteit meet. Deze benadering biedt echter wel een sterkere empirische onderbouwing van causale claims dan onderzoek dat enkel gebruik maakt van cross-sectionele data.

Dit onderzoek bestudeert de effecten van winst en verlies in referenda op referendumsteun voor vier casussen. Twee van deze casussen zijn de Nederlandse EU-gerelateerde referenda: het referendum over de Europese Grondwet in 2005 en het referendum over het EU-associatieverdrag met Oekraïne in 2016. Daarnaast neemt dit onderzoek twee buitenlandse referenda in beschouwing: het Finse referendum over toetreding tot de EU in 1994 en een referendum op deelstaatsniveau in Beieren (Duitsland) in 2010. In dit Beierse referendum konden kiezers zich uitspreken over een rookverbod in de horeca.

Voor elk van deze vier referenda is publieke opiniedata van hoge kwaliteit beschikbaar, waarbij respondenten

Tabel 1: Overzicht van onderzochte referenda

Casus	Thematiek	Opkomst en uitslag
Nederland (2016)	Referendum over het associatieverdrag tussen de EU en Oekraïne	Opkomst: 32%; 61% tegen, 38% voor
Beieren (2010)	Referendum over de bescherming van niet-rokers	Opkomst: 38%; 61% voor, 39% tegen
Nederland (2005)	Referendum over vaststelling van een Europese Grondwet	Opkomst: 63%; 62% tegen, 38% voor
Finland (1994)	Referendum over toetreding tot de EU	Opkomst: 71%; 57% voor, 43% tegen

(bronnen: *Bayerisches Landesamt für Statistik und Datenverarbeitung; Datenbank und Suchmaschine für direkte*

Demokratie, sudd.ch; European Election Database; Kiesraad)^v

gevraagd is naar hun opvattingen over referenda en directe democratie zowel voorafgaand aan als na afloop van het referendum.² De data voor beide Nederlandse referenda zijn afkomstig van het Nationaal Referendum Onderzoek (NRO) uit 2016 (CentERdata, 2016a, 2016b, 2016c; Jacobs et al., 2016), dat uitgevoerd is onder het LISS Panel, en het referendumonderzoek uit 2005 van Aarts en Van der Kolk (2005/2007), dat is uitgevoerd door GfK Benelux. De Beierse enquêtedata komt voort uit onderzoek van de Otto-Friedrich-Universität Bamberg, uitgevoerd door Infratest dimap (Hilmer & Hofrichter, 2010). Voor de Finse casus is gebruik gemaakt van de referendumstudie van het Finnish Social Science Data Archive (Pesonen & Sänkiäho, 2002).

Hoewel dit onderzoek slechts naar vier referenda kijkt, laten deze casussen een groot deel van de variatie aan referenda zien. Twee van de referenda zijn geïnitieerd door het parlement, terwijl de overige referenda aangevraagd zijn door burgers om wetgeving terug te draaien of om een nieuwe wet in te voeren. Er zijn daarnaast verschillen tussen de casussen met betrekking tot eerdere ervaring met referenda. Voor Nederland en Finland waren de onderzochte referenda de eerste ervaringen met directe democratie sinds lange tijd. Dit maakt het mogelijk om de effecten van deze referenda te onderzoeken zonder dat burgers (veel) ervaring hebben opgedaan met winst, verlies of niet-stemmen in eerdere referenda. Het referendum in Beieren geeft daartegenover een beeld van hoe deze effecten doorwerken bij een referendum in een deelstaat, die veel ervaring heeft met het organiseren van volksraadplegingen (Hendriks et al., 2017, p. 130). Er is verder grote variëteit in de opkomstpercentages bij de vier referenda. Tot slot verschillen de casussen in hun

uitkomst: twee referenda leiden tot een overwinning voor het “ja”-kamp, terwijl in de andere helft van de casussen het “nee”-kamp de meeste stemmen kreeg (zie Tabel 1).

De focus van dit onderzoek ligt op de steun van kiezers voor het houden van referenda. Tabel 2 biedt een overzicht hoe in elk van de vier casussen naar deze steun gevraagd is. Voor elk van deze opinieonderzoeken verschilt de vraagstelling licht. De Finse survey vraagt respondenten specifiek naar hun steun voor het houden van het referendum over het EU-lidmaatschap, terwijl de Nederlandse en Beierse onderzoeken vragen bevatten naar steun van respondenten voor referenda in algemenere zin. Ook zijn er verschillen in meetniveau: respondenten van de Nederlandse en Beierse surveys konden hun mate van referendumsteun specificeren op een vijfpunts-Likertschaal, terwijl de vraag in het Finse opinieonderzoek de respondenten slechts twee antwoordopties bood. Wel hebben al deze onderzoeken de overeenkomst dat ze de steun voor referenda meten vooraf en na afloop van het referendum aan (grotendeels) dezelfde groep respondenten.³

Om winnaars en verliezers te onderscheiden, maakt dit onderzoek gebruik van de post-referendummeting waarin respondenten de vraag beantwoorden wat zij hadden gestemd bij het referendum. Respondenten, die aangaven voor de meerderheidsoptie te hebben gestemd, zijn geclassificeerd als ‘winnaar’ en zij, die aangaven voor de optie met de minste stemmen te hebben gestemd, als ‘verliezer’.⁴

Naast winnaars en verliezers kennen referenda thuisblijvers: de niet-stemmers. In het onderzoek naar de effecten van winst en verlies bij verkiezingen is er maar be-

perkt aandacht voor niet-stemmers (Rich, 2015; Rich & Treece, 2016). Bij referenda is de groep thuisblijvers vaak groter dan bij verkiezingen (Leiniger, 2015, p. 18). Aan opinieonderzoek naar niet-stemmers kleven echter nadelen. Dat heeft er vooral mee te maken dat non-respons van niet-stemmers een veelvoorkomend probleem bij enquêtes is, waardoor deze groep zeer vaak ondervetegenwoordigd is in steekproeven. Bij deze panelonderzoeken speelt nog eens dat deelname aan de enquête voorafgaand aan het referendum ertoe leidt dat respondenten beter op de hoogte zijn van het referendum dan hun medeburgers en daardoor ook een waarschijnlijker kans hebben om te gaan stemmen (Jacobs et al., 2016, p. 69). Het gevolg is dat de groep van niet-stemmers in dit onderzoek in sommige gevallen relatief klein is en het niet duidelijk is in hoeverre de steekproef representatief is voor de totale populatie aan niet-stemmers. Voor de volledigheid rapporteert dit onderzoek de steun voor het referenduminstrument onder niet-stemmers voorafgaand en na afloop van referenda, maar daarbij plaatst het wel de kanttekening dat deze resultaten met een zekere mate van voorzichtigheid geïnterpreteerd dienen te worden.

Tot slot is in de analyses enkel gebruik gemaakt van de gegevens van respondenten, die zowel de enquête voorafgaand als na afloop van het referendum hebben ingevuld (zogenoemde *listwise deletion*, zie: Allison, 2001). Respondenten, die aangaven blanco of ongeldig te hebben gestemd, zijn eveneens buiten beschouwing gelaten.

3. Resultaten

Voor elk van de vier referenda laten de tabellen 3a tot 3d de mate van steun voor referenda zien onder winnaars, verliezers en niet-stemmers voorafgaand en na afloop van het referendum. De resultaten bevestigen in grote mate dat verlies in referenda leidt tot minder steun voor het referenduminstrument, terwijl een toename in referendumsteun onder de winnaars slechts in de helft van de casussen optreedt.

Na afloop van het Finse referendum over toetreding tot de EU, is een significante toename te zien in de steun voor het referendum bij winnaars (een stijging van 3.4 procentpunt, McNemar test, $p = 0,035$). Voor het Nederlandse referendum over het Europese Grondwet geldt eveneens dat het draagvlak voor referenda onder de winnaars toeneemt ($F = 15,837$, $p < 0,001$). Bij winnaars van het Beierse referendum over een rookverbod in de horeca blijft de steun voor referenda echter op hetzelfde niveau ($F = 0,726$, $p < 0,001$). Voor winnaars van het Nederlandse Oekraïne-referendum is er zelfs een daling te zien in het draagvlak voor het referendum ($F = 40,958$, $p < 0,001$).

De vier casussen geven een grotere aanleiding om aan te nemen dat verlies in referenda zorgt voor een daling in referendumsteun. Drie van de vier onderzochte referenda laten zien dat het draagvlak voor referenda significant afneemt onder verliezers na hun nederlaag.

Tabel 2: Steun voor referenda: metingen in de diverse referendumonderzoeken

<i>Referendum</i>	<i>Item</i>	
Nederland (2016)	Over sommige beslissingen die voor ons land belangrijk zijn, moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een referendum.	1= Helemaal oneens 2= Oneens 3= Niet eens, niet oneens 4= Eens 5= Helemaal eens
Beieren (2010)	Referenda zijn een goede manier om te beslissen over belangrijke politieke kwesties.	1= Helemaal oneens 2= Oneens 3= Niet eens, niet oneens 4= Eens 5= Helemaal eens
Nederland (2005)	Sommige mensen vinden het in het algemeen goed dat de bevolking via referenda invloed kan uitoefenen op de Tweede Kamer, anderen vinden dat niet goed, en weer anderen hebben een mening die hier tussen ligt. Welk cijfer geeft uw mening weer?	1= Het is niet goed dat er nationale referenda worden gehouden 5= Het is goed dat er nationale referenda worden gehouden

De uitzondering vormt het referendum over de Europese Grondwet in Nederland: hier bleef steun voor referenda relatief stabiel onder verliezers nadat de referendumuitslag bekend was ($F= 2,742$, $p= 0,098$).

De effecten van een referendum op het draagvlak onder de thuisblijvers verschillen erg per casus. De resultaten voor het Nederlandse Oekraïne-referendum en het Beierse referendum laten zien dat steun voor referenda afneemt onder niet-stemmers na afloop van het referendum. Bij het Finse referendum nam steun onder niet-stemmers eveneens af, maar dit effect was niet significant. Na het Nederlandse referendum over de Europese Grondwet nam onder niet-stemmers steun voor referenda zelfs significant toe.

De resultaten illustreren daarnaast dat burgers overwegend welwillend tot zeer welwillend tegenover het referendum staan. In bijna alle gevallen was het draagvlak voor het instrument hoog in de aanloop naar het referendum. Na het referendum bleef de steun relatief groot, ook onder verliezers. Alleen in het geval van het Oekraïne-referendum daalt de steun voor referenda onder de verliezers naar een niveau onder het middelste punt van de schaal ($M=2,89$, $sd=1,07$).

Kunnen we hiermee stellen dat verlies in referenda (deels) negatief uitpakt voor referendumsteun, terwijl winst in referenda slechts zeer beperkt een positief effect op referendumsteun lijkt te hebben? Zo'n stellingname is enigszins misleidend doordat er sprake kan zijn van *ceiling effects* en *floor effects*.

Tabel 3: Steun voor referenda voor en na een referendum onder winnaars, verliezers en niet-stemmers

Tabel 3a | Nederland (2016)

	Referenda over belangrijke beslissingen		
	Voor	Na	Vershil
Winnaars	4,16 (0,82)	3,95 (0,82)	-0,21***
Verliezers	3,16 (1,02)	2,89 (1,07)	-0,27***
Niet-stemmers	3,40 (1,03)	3,27 (1,07)	-0,13**
Grootte N	433-573		

Tabel 3b | Beieren (2010)

	Referenda over belangrijke beslissingen		
	Voor	Na	Vershil
Winnaars	4,27 (0,97)	4,24 (0,98)	-0,03
Verliezers	4,08 (1,17)	3,82 (1,17)	-0,26***
Niet-stemmers	4,05 (1,13)	3,78 (1,16)	-0,27***
Grootte N	474-822		

Tabel 3c | Nederland (2005)

	Goedkeuring voor referenda		
	Voor	Na	Vershil
Winnaars	4,13 (1,08)	4,31 (0,99)	+0,18***
Verliezers	3,77 (1,21)	3,68 (1,22)	-0,09
Niet-stemmers	3,53 (1,29)	3,91 (1,17)	+0,38**
Grootte N	106-594		

Tabel 3d | Finland (1994)

	Referendum was juist om te doen		
	Voor	Na	Vershil
Winnaars	79,7%	83,1%	+3,4*
Verliezers	94,1%	86,1%	-8***
Niet-stemmers	90,8%	85,3%	-5,5
Grootte N	109-661		

*Opmerking tabellen 3a-3c: De scores staan voor gemiddeldes (met standaarddeviaties). Alle indicatoren zijn gemeten op een vijfpunts-Likertschaal met een score van 1 voor de laagste mate van steun voor referenda en een score van 5 voor de hoogste mate van steun voor referenda. * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$ (Repeated Measures-ANOVA).*

*Opmerking Tabel 3d: De scores staan voor het percentage respondenten dat aangaf het eens te zijn met de stelling dat het houden van referenda de juiste manier was om te beslissen over EU-lidmaatschap. * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$ (McNemar's test of symmetry).*

Verschuivingen in de percepties van winnaars en verliezers zijn door deze effecten lastig met elkaar te vergelijken. Zo wordt de kans op forse toename in referendumsteun steeds kleiner naarmate respondenten al hogere waarden voor referendumsteun aangeven in de meting voorafgaand aan het referendum (het *ceiling effect*). Omgekeerd geldt het ‘floor effect’, dat inhoudt dat de kans op een afname in referendumsteun alsmaar kleiner naarmate respondenten al weinig steun voor referenda hadden. Gelet op de hoge steun voor referenda in de aanloop naar het referendum, is de kans op een *ceiling effect* voor winnaars van het referendum zeer reëel.

Om te kunnen controleren voor de hogere waarden aan referendumsteun voorafgaand aan de referenda en *ceiling effects* en *floor effects* te neutraliseren, zijn multiple lineaire en logistische regressiemodellen erg bruikbaar. Daarbij dient referendumsteun na afloop van het referendum als afhankelijke variabele, terwijl er gecontroleerd wordt voor referendumsteun bij aanvang van het referendum. In de regressiemodellen zijn dummyvariabelen opgenomen voor verliezers en niet-stemmers, waarbij de groep winnaars dient als referentiegroep. Dit maakt het mogelijk om de effecten van een referendum op referendumsteun voor deze groepen te vergelijken. Daarbij houden deze modellen rekening met de socio-demografische verschillen tussen winnaars, verliezers en niet-stemmers in termen van geslacht, leeftijd en opleidingsniveau.⁵ Daardoor kunnen de gevonden effecten worden toegeschreven aan de ervaring van winst, verlies en niet-stemmen in referenda en niet aan mogelijke verschillen in demografische samenstelling van de groepen winnaars, verliezers en niet-stemmers.

Tabel 4 (voor de Nederlandse en Beierse referenda) en Tabel 5 (voor de Finse casus) brengen de uitkomsten van deze regressieanalyses in beeld. Daaruit blijkt allereerst dat in alle casussen de steun van burgers voorafgaand aan het referendum een belangrijke en significante voorspeller is voor hun steun voor referenda na afloop van de stemming. Daarnaast laten de resultaten een duidelijke kloof zien tussen winnaars en verliezers. Voor elk van de vier referenda blijkt dat verliezers een significant grotere kans hebben dan winnaars om hun steun voor referenda naar beneden bij te stellen. Hoewel er in absolute zin nauwelijks sprake is van een opleving in referendumsteun onder winnaars, heeft een zege in een referendum in relatieve zin wel duidelijk een minder negatieve impact op steun voor referenda dan een nederlaag in een referendum.

Voor de helft van de casussen is daarnaast sprake van een ‘winnaar-niet-stemmerskloof’: na afloop van het Oekraïnerferendum en het Beierse referendum was er een significant grotere kans op een daling in referendumsteun onder niet-stemmers dan onder winnaars. Het referendum over de Europese Grondwet en het Finse referendum laten geen significante verschillen tussen winnaars en niet-stemmers zien met betrekking tot verschuivingen in hun opvattingen over referenda.

Interessant om hieraan toe te voegen is dat veranderingen in referendumsteun als gevolg van het referendum verschillen voor verschillende demografische groepen. Voor beide Nederlandse referenda valt op dat de ervaring van het referendum een negatievere invloed had op referendumsteun onder hoger opgeleiden dan onder lager opgeleiden. Dit effect is significant, zelfs terwijl er is gecontroleerd voor opkomst en stemgedrag bij het referendum. Voor de twee buitenlandse referenda is er echter geen sprake van een negatief effect voor opleidingsniveau. Bij de Finse casus valt op dat het referendum voor burgers van jongere leeftijd een positievere uitwerking had op hun referendumsteun dan voor hun oudere medeburgers.

4. Conclusie en discussie

Toen de uitslag van het Nederlandse referendum over de Europese Grondwet in 2005 negatief uitviel voor de regering, reageerde toenmalig minister van Justitie, Piet Hein Donner (CDA), met enige ironie: “Zo'n referendum, dat moesten we vaker doen. Misschien maar weer eens over 100 jaar”. Hoewel het animo voor referenda onder CDA-politici nooit groot was (Michels, 2009), illustreert Donners reactie tegelijkertijd wat winst en verlies in een referendum kunnen betekenen voor de referendumvoorkeuren van burgers. Winnaars zullen enthousiast en tevreden zijn na een gewonnen referendum – en dit geeft hun steun voor referenda mogelijk een boost. Aan de andere kant zullen de verliezers van een referendum met teleurstelling kennisnemen van deze uitslag en eventueel achterblijven met dezelfde sentimenten als minister Donner: laten we niet snel nog eens een referendum organiseren. Hoewel het gebruik van referenda sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw wereldwijd sterk is toegenomen (Qvortup, 2017), waren zulke gevolgen van winst en verlies in referenda voor de steun van burgers voor het referendum nog niet eerder empirisch onderzocht.

Tabel 4: Lineaire regressie: de impact van winst, verlies en niet-stemmen in een referendum op steun voor referenda

	<i>Referenda over belangrijke beslissingen</i>	<i>Referenda over belangrijke beslissingen</i>	<i>Goedkeuring voor referenda</i>
	Coeff. (SE)	Coeff. (SE)	Coeff. (SE)
Pre-referendum niveau	0,576*** (0,03)	0,483*** (0,02)	0,444*** (0,03)
Verliezer	-0,470*** (0,06)	-0,326*** (0,06)	-0,444*** (0,06)
Niet-stemmer	-0,235***(0,06)	-0,316*** (0,06)	-0,141 (0,10)
Geslacht (1= man)	0,056 (0,05)	0,065 (0,05)	0,026 (0,06)
Leeftijd	-0,221 (0,13)	0,086 (0,14)	-0,045 (0,19)
Opleidingsniveau	-0,127* (0,06)	-0,045 (0,06)	-0,218** (0,08)
Constante	1,707*** (0,13)	2,119*** (0,13)	2,588*** (0,16)
R ²	0,42	0,25	0,28
Grootte N	1272	1833	1149

*Noot: de afhankelijke variabele (DV) is steun voor het referendum na afloop van het referendum.. De gerapporteerde waardes komen overeen met niet-gestandaardiseerde coëfficiënten (en bijbehorende standaardfouten) uit lineaire regressieanalyses. *p < 0,05, **p<0,01, ***p<0,001.*

Tabel 5: Logistische regressie: de impact van winst, verlies en niet-stemmen in een referendum op steun voor referenda

	Finland (1994)
	<i>Referendum was juist om te doen</i>
	Coeff. (SE)
Pre-referendum niveau	2,547*** (0,21)
Verliezer	-0,438* (0,21)
Niet-stemmer	-0,486 (0,34)
Geslacht (1= man)	-0,327 (0,19)
Leeftijd	-1,889** (0,57)
Opleidingsniveau	-0,159 (0,21)
Constante	-1,959*** (0,56)
Nagelkerke R ²	0,26
Grootte N	1192

*Noot: de afhankelijke variabele (DV) is steun voor het referendum na afloop van het referendum. De gerapporteerde waardes komen overeen met niet-gestandaardiseerde coëfficiënten (en bijbehorende standaardfouten) uit een logistische regressieanalyse. *p < 0,05, **p<0,01, ***p<0,001.*

Op basis van enquêteonderzoek rondom referenda in Beieren (Duitsland), Finland en Nederland, laat dit onderzoek zien dat verlies in referenda inderdaad tot verminderde steun voor het referendum kan leiden. Er is in mindere mate bewijs voor een toename in steun na winst in een referendum.

Het is opmerkelijk dat bewijs voor een daling in referendumsteun onder verliezers sterker is dan voor toenemende steun voor winnaars. Een mogelijke verklaring daarvoor is psychologisch van aard: negatieve ervaringen en emoties hebben eenmaal een grote invloed op ons dan positieve gebeurtenissen (Baumeister et al., 2001). Mensen hebben een afkeer van verliezen en schatten verlies daardoor groter in dan winst – zo doet het kwijtraken van een briefje van twintig euro bijvoorbeeld meer pijn dan dat het vinden van een twintigeurobiljet aan plezier oplevert (de *prospect theory*, zie: Vis, 2016). Dat het effect van winst in referenda zo minimaal is, is op statistische grond ook te verklaren door het *ceiling effect*. Doordat voor elk van de casussen de steun voor referenda in de aanloop naar het referendum al bijzonder hoog was, is het haast onmogelijk dat referendumsteun onder winnaars van het referendum na afloop van hun zege nog hoger uitvalt dan de vooraf gemeten waardes. In relatieve zin blijkt er wel sprake te zijn van een winnaar-verliezerskloof voor alle vier referenda. Waar in absolute zin steun voor referenda onder winnaars niet toenam, pakte het referendum voor hun referendumsteun wel beduidend minder negatief uit dan voor het draagvlak voor referenda onder verliezers.

Verder valt het op dat de absolute effecten van winst en verlies in referenda verschillen voor de vier onderzochte referenda. De twee Nederlandse EU-gerelateerde referenda laten bijvoorbeeld sterke contrasten zien in hun consequenties voor referendumsteun onder winnaars en verliezers van het referendum. In het geval van het Oekraïnerferendum valt op dat steun voor referenda over de gehele linie afneemt, zo ook onder winnaars. Mogelijk kan de oorzaak van de brede afname van referendumsteun in de Nederlandse samenleving deels verklaard worden door onduidelijkheid over de spelregels van het referendum, met name rondom de opkomsthempel van 30 procent. Daarnaast kan de negatieve media-aandacht in aanloop naar het Oekraïnerferendum ertoe hebben geleid dat het animo voor referenda flink in aangetast. Zo ontstond kort voor het referendum veel ophef vanwege een interview in het NRC Handelsblad met de initiatiefnemers achter het referendum, die aangaven dat het associa-

tieverdrag met Oekraïne hen niks kon schelen en dat het referendum vooral draaide om het ‘kapotmaken’ van de Europese Unie (Hendriks et al., 2017, p. 38).

De Nederlandse ervaring met het referendum over de Europese Grondwet laat een geheel ander beeld zien. Hier gaf het referendum een opleving aan de steun voor het instrument onder winnaars. Het verhoogde daarnaast het draagvlak voor referenda onder niet-stemmers, terwijl referendumsteun onder de verliezers relatief stabiel bleef. Dat laatste is opmerkelijk, omdat vaak gesteld wordt dat dit referendum onder Nederlandse politici aan de verliezende kant tot een ‘referendumkater’ heeft geleid (Voermans, 2011). Blijkbaar vertaalde dit zich niet in een negatiever oordeel over direct democratie onder verliezende burgers. De verschillen tussen casussen suggereren dat niet alleen winst en verlies in een referendum, maar ook andere factoren rond een referendum, zoals de spelregels van een referendum of het verloop van de campagne, invloed kunnen hebben op de steun van burgers voor referenda. Met data voor een groter aantal referenda is het aan toekomstig onderzoek om na te gaan onder welke context-gerelateerde omstandigheden de effecten van winst en verlies in referenda op referendumsteun het meest aannemelijk optreden.

Bij dit onderzoek hoort verder de kanttekening dat er slechts gekeken is naar vier casussen, omwille van de beperkte beschikbaarheid van geschikte data. In hoeverre de resultaten voor deze vier referenda – elk ook nog gehouden binnen een Europese consensusdemocratie – te generaliseren zijn, blijft de vraag. Toekomstig onderzoek kan op deze vraag antwoord verschaffen door de effecten van winst en verlies in referenda in andere contexten te bestuderen, zoals voor referenda buiten Europa of voor referenda binnen majoritaire democratieën (zoals het Verenigd Koninkrijk of de Verenigde Staten). Daarnaast kijkt dit onderzoek alleen naar de korte-termijneffecten van winst en verlies in referenda op steun voor het referenduminstrument. Dit hoeft nog niet betekenen dat winst en verlies in referenda een langetermijneffect hebben op de opinies van burgers over referenda. Vervolgonderzoek is nodig om na te gaan in hoeverre winst en verlies in referenda ook voor een langere periode doorwerken op de referendumsteun van burgers.

Tot slot, referenda zijn populair en omstreden – het instrument is voor de een het hoogste democratische ideaal, voor de ander is het een gevaarlijk wapen (Hendriks et al., 2017, pp. 14-17). Ondanks dat de publieke steun voor referenda in Westerse democratieën bijzonder hoog

is, kan afnemende steun voor referenda onder verliezers potentieel de legitimiteit van het referendum ondermijnen (cf. Anderson et al., 2005, p. 7; Blais & Gélinau, 2007, p. 427). Dit onderzoek laat zien dat steun voor referenda af kan nemen na verlies in een referendum. Hoewel dit een zorgelijk aspect aan referenda kan zijn, is daarbij enige nuance op zijn plaats. Ten eerste zijn deze negatieve effecten van verlies in referenda niet wezenlijk anders dan voor verkiezingen en andere vormen van politieke besluitvorming. Nog belangrijker, deze daling in referendumsteun onder verliezers moet niet overdreven worden. Zoals de vier casussen laten zien, blijft in de nasleep van een referendum de steun voor referenda ook onder verliezers gemiddeld genomen hoog.

Lars Brummel

L.Brummel@uu.nl

Voetnoten

1. Dit is een vertaalde en ingekorte versie van de masterscriptie *Euphoria and Hangovers in Direct Democracy: the Effects of Winning, Losing and Abstaining in Referendums on Citizens' Referendum Support*, geschreven ter afronding van de master Research in Public Administration and Organisational Science.
2. Het gaat hierbij om opinieonderzoeken waarbij gebruik is gemaakt van enige vorm van een random steekproefmethode. Voor elk van de vier onderzoeken namen tussen de 1.200 en 2.100 respondenten deel aan zowel de pre- als de post-meting van de enquête.
3. Het Nationaal Referendumonderzoek (NRO) uit 2016 kende twee meetmomenten voorafgaand aan het referendum. Om de steun van respondenten voorafgaand aan het referendum te bepalen, is gebruikgemaakt van hun gemiddelde score voor deze twee metingen. Voor respondenten met maar een enkele waarde op een van deze twee metingen vormt de desbetreffende waarde een indicatie van hun referendumsteun. Dit draagt bij aan een omvangrijkere steekproefgrootte en verkleint het aantal ontbrekende waarden.
4. Het dient hierbij te worden opgemerkt dat deze gegevens een maatstaf vormen voor werkelijk stemgedrag en dat deze niet per definitie overeen hoeven te komen met de daadwerkelijke keuze van kiezers in het stemhokje. Mensen kunnen zich hun stem verkeerd herinneren of over hun stem liegen, omdat zij na afloop van een verkiezing graag willen zeggen op een 'winnende' partij te hebben gestemd (Daniller, 2016, p. 154). Er moet daarom rekening gehouden met kans op enige meetfout, dit is echter onvermijdelijk voor iedere indicatie of maatstaf die wordt gebruikt voor daadwerkelijk stemgedrag (Anderson et al., 2005, pp. 33-36).
5. Geslacht is een dummyvariabele met 0=vrouw en 1=man, leeftijd is gemeten in jaren gedeeld door 100, opleidingsniveau is een variabele met drie waarden (0= laagopgeleid, 1=middelbaar opgeleid, 2=hoogopgeleid). Bij het Oekraïnerferendum telden blanco stemmen officieel mee voor de opkomst bij het referendum. Blanco stemmen maken dan ook deel uit van de referendumuitslag. Aangezien bij het Oekraïnerferendum 0,8 procent van

de kiezers blanco stemde, levert het combineren van de percentages van de ja- en nee-stemmen niet precies 100 procent op.

Literatuurlijst

- Aarts, K. & Van der Kolk, H. (2005/2007). Dutch Referendum Study 2005. Documentation. Enschede: NIWI/Steinmetz Archive.
- Allison, P.D. (2001). *Missing data. Series: Quantitative Applications in the Social Sciences*, Vol. 136. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Anderson, C. J., Blais, A., Bowler, S., Donovan, T. & Listhaug, O. (2005). *Losers' Consent. Elections and Democratic Legitimacy*. Oxford: Oxford University Press.
- Anderson, C.J., & Guillory, C.A. (1997). Political institutions and satisfaction with democracy: A cross-national analysis of consensus and majoritarian systems. *American Political Science Review*, 91(1), 66-81.
- Anderson, C.J., & LoTempio, A.J. (2002). Winning, losing and political trust in America. *British Journal of Political Science*, 32(2), 335-351.
- Baumeister, R. F., Bratslavsky, E., Finkenauer, C., & Vohs, K. D. (2001). Bad is stronger than good. *Review of general psychology*, 5(4), 323-370.
- Bengtsson, Å., & Mattila, M. (2009). Direct democracy and its critics: Support for direct democracy and 'stealth' democracy in Finland. *West European Politics*, 32(5), 1031-1048.
- Blais, A., & Gélinau, F. (2007). Winning, losing and satisfaction with democracy. *Political Studies*, 55(2), 425-441.
- Bowler, S., Donovan, T., & Karp, J. A. (2007). Enraged or engaged? Preferences for direct citizen participation in affluent democracies. *Political Research Quarterly*, 60(3), 351-362.
- CentERdata (2016a). Election Survey Ukraine referendum - Measurement 1. Questionnaire administered to the LISS panel. Tilburg: CentERdata.
- CentERdata (2016b). Election Survey Ukraine referendum - Measurement 2. Questionnaire administered to the LISS panel. Tilburg: CentERdata.
- CentERdata (2016c). Election Survey Ukraine referendum - Measurement 3. Questionnaire administered to the LISS panel. Tilburg: CentERdata.
- Daniller, A. M. (2016). Can citizens care too much? Investment in election outcomes and perceptions of electoral legitimacy. *Electoral Studies*, 44, 151-161.
- Donovan, T., & Karp, J. A. (2006). Popular support for direct democracy. *Party Politics*, 12(5), 671-688.
- Esaiasson, P. (2011). Electoral losers revisited—How citizens react to defeat at the ballot box. *Electoral Studies*, 30(1), 102-113.
- Hendriks, F., Krieken, K van der., Zuydam, S. van, & Roelands, M. (2016). *Bewegende beelden van democratie: Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur 2015*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Hendriks, F., Krieken, K. van der, & Wagenaar, C. (2017). *Democratische zegen of vloek?: aantekeningen bij het referendum*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hilmer, R., & Hofrichter, J. (2010). Volksentscheid über den Nichtraucherschutz in Bayern 2010 – Methodenbericht (ZA5363). Berlin (August 2010)/ 67.10.113831.
- Jacobs, K.T.E., Klingeren, M.V., Kolk, H. van der, Meer, T. van der, & Steenvoorden, E. van (2016). *Het Oekraïne-referendum. Nationaal Referendumonderzoek 2016*.
- Leininger, A. (2015). Direct Democracy in Europe Potentials and Pitfalls. *Global Policy*, 6, 17–27.
- Marien, S., & Kern, A. (2018). The Winner Takes It All: Revisiting the Effect of Direct Democracy on Citizens' Political Support. *Political Behavior*, 40(4), 857-882.
- Meer, T. van der (2017). *Niet de kiezer is gek*. Houten: Spectrum.
- Michels, A.M.B. (2009). Ideological positions and the referendum in the Netherlands. In Setälä, M., & Schiller, T. (Eds.). *Referendums and representative democracy: responsiveness, accountability and deliberation*. (pp. 56-74). Oxon/ New York: Routledge,
- Mohdin, A. (2018, 20 oktober). Huge crowd turns out in London to demand a 'people's vote' on Brexit. The Guardian. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/politics/2018/oct/20/peoples-vote-turnout-trumps-previous-protests>.
- Nadeau, R., & Blais, A. (1993). Accepting the election outcome: the effect of participation on losers' consent. *British Journal of Political Science*, 23(4), 553-563.
- Pesonen, P. & Sänkiahho, R. (2002). EU Membership

Referendum in Finland 1994 [dataset]: Version 1 (2002-02-18). Finnish Social Science Data Archive [distributor]. Retrieved from: <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fsd:T-FSD1195>.

Qvortrup, M. (2017). Demystifying direct democracy. *Journal of Democracy*, 28(3), 141-152.

Rich, T.S. (2015). Losers' Consent or Non-Voter Consent? Satisfaction with Democracy in East Asia. *Asian Journal of Political Science*, 23(3), 243-259.

Rich, T.S., & Treece, M. (2016). Losers' and Non-voters' Consent: Democratic Satisfaction in the 2009 and 2013 Elections in Germany. *Government and Opposition*, 1-21.

Singh, S.P. (2014). Not all election winners are equal: Satisfaction with democracy and the nature of the vote. *European Journal of Political Research*, 53(2), 308-327.

Singh, S.P., Karakoç, E., & Blais, A. (2012). Differentiating winners: How elections affect satisfaction with democracy. *Electoral Studies*, 31(1), 201-211.

Vis, B. (2011). Prospect theory and political decision making. *Political Studies Review*, 9(3), 334-343.

Voermans, W.J.M. (2011). Referendum: geloofsa tikel of hebbeding, drama of nuttige correctie?. *Ars Aequi*, 60(6), 468-4.

Lars Brummel

Lars Brummel rondde in 2018 de research master in Bestuurs- en Organisationswetenschap af aan de Universiteit Utrecht. Tijdens zijn studie ontwikkelde hij een grote interesse voor vraagstukken rondom democratie, burgerparticipatie en democratische vernieuwing, in het bijzonder voor referenda. Sinds 1 oktober 2018 werkt Lars als promovendus aan de Universiteit Utrecht. Voor zijn promotieonderzoek houdt hij zich bezig met hoe publieke organisaties zich rechtstreeks verantwoordelijk aan burgers.